

Юрій Сергійович Шемшученко, академік НАН України, директор Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ЯК ОБИРАВСЯ ПЕРШИЙ І ОСТАННІЙ ПРЕЗИДЕНТ СРСР

Волею долі я був свідком запровадження поста Президента СРСР і обрання на цей пост тодішнього Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова (березень 1990 р.).

Вперше питання про заснування поста Президента в СРСР обговорювалося ще при підготовці проекту Конституції СРСР 1936 року. Але проти цього виступив Й. Сталін, який мав у своїх руках фактично необмежені повноваження. Він запропонував покласти президентські повноваження на Президію Верховної Ради СРСР, яку потім охрестили колегіальним президентом.

Плани запровадження поста Президента СРСР виношував і М. Хрущов. Цю ідею він висловив під час роботи комісії з підготовки проекту нової Конституції України (1964 р.). Але реалізувати задум він не встиг у зв'язку з усуненням від влади.

Це питання обговорювалося і під час роботи наступної конституційної комісії, яку очолював Л. Брежнев. Однак останній виявив обережність. До закріплення поста Президента СРСР у Конституції СРСР 1977 р. справа не дійшла. Президентські функції продовжувала виконувати Президія Верховної Ради СРСР.

Горбачовська перебудова розширила можливості для пошуку шляхів оновлення управлінських структур із використанням світового досвіду. Про запровадження інституту президентства у СРСР, зокрема, йшлося на XIX Всесоюзній партійній конференції (1988 р.). Але тут пріоритет було віддано посаді Голови Верховної Ради СРСР, маючи на увазі обрання на цю посаду Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова.

Все так і відбулося. Голова Верховної Ради СРСР був наділений статусом «вищої посадової особи Радянської держави». Проте фактично виконував функції спікера парламенту. Крім того, з часом все більш помітною ставала відсутність зв'язуючої ланки між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, що знижувало дієвість механізму державної влади загалом.

Крім того, у цей час під М. Горбачовим захиталося крісло Генерального секретаря ЦК КПРС. На пленумах ЦК КПРС мала місце гостра політична конфронтація. Генеральний секретар обвинувачувався у суміщенні вищих партійних і державних посад, у розвалі економіки, хаосі, всюдозволеності та беззаконні у країні.

Вихід із цієї ситуації М. Горбачов та його прибічники наприкінці 80-х років пов'язали із заснуванням поста Президента СРСР. Ідейним провідником у цьому був головний «прораб» горбачовської перебудови О. Яковлев. Деякий час М. Горбачов коливався, а потім погодився, маючи на увазі, що саме він буде Президентом СРСР і за умови збереження за ним одночасно посади Генерального секретаря ЦК КПРС.

Саме під цим кутом зору відбувалося обговорення відповідних питань на Пленумі ЦК КПРС 14 березня 1990 р., який вів М. Горбачов. Пленум, зокрема, рекомендував третьому З'їздові народних депутатів СРСР внести зміни і доповнення до ст. ст. 6 і 7 Конституції СРСР щодо керівної ролі КПРС, запровадити пост Президента СРСР і визначити його правовий статус.

Потім було розглянуто питання про висунення кандидатів від КПРС на цей пост. Були запропоновані кандидатури М. Горбачова, Голови Ради Міністрів СРСР М. Рижкова і міністра внутрішніх справ СРСР В. Бакатіна. Однак М. Рижков і В. Бакатін зняли свої кандидатури.

Третій З'їзд народних депутатів СРСР відбувся 12–15 березня 1990 року. Спочатку він розглянув питання про внесення змін і доповнень до Конституції СРСР. Доповідь із цього питання зробив перший заступник Голови Верховної Ради СРСР А. Лук'янов.

У процесі обговорення доповіді було висловлено чимало різних, часом суперечливих, думок. Вони були узагальнені спеціальною редакційною комісією, яку очолив народний депутат СРСР, відомий правознавець В. Кудрявцев. Конструктивні пропозиції були враховані у заключній редакції проекту відповідного закону.

З'їзд прийняв рішення виключити з преамбули Конституції СРСР такі слова: «Зросла керівна роль Комуністичної партії – авангарду усього народу». Статті 6 і 7 одержали нові редакції. Відповідно до них КПРС могла брати участь у виробленні політики Радянської держави, в управлінні державними і суспільними справами поряд з іншими партіями і громадськими організаціями.

Слідом за цим З'їзд вирішив і питання про заснування поста Президента СРСР. Власне з цього питання, а також питання про внесення змін і доповнень до Конституції СРСР 14 березня 1990 р. було прийнято один Закон – «Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) СРСР». Цим же Законом було визначено і правовий статус Президента СРСР.

Як зазначалося у цьому Законі, пост Президента СРСР засновано з метою забезпечення подальшого розвитку здійснюваних у країні глибоких політичних та економічних перетворень, зміцнення конституцій-

ного ладу, прав, свобод і безпеки громадян, поліпшення взаємодії вищих органів державної влади і правління СРСР. При цьому під тиском союзних республік було записано: заснування поста Президента СРСР не змінює правового становища і не тягне за собою обмеження компетенції союзних та автономних республік, закріпленої конституціями союзних і автономних республік та Конституцією СРСР.

Відповідно до оновленої за цим Законом Конституції СРСР Президент визнавався главою союзної держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Ним міг бути громадянин СРСР не молодший 35 і не старший 65 років. Він мав обиратися громадянами СРСР шляхом референдуму на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на п'ять років. Йому надавалося право: виступати гарантом додержання прав і свобод громадян, Конституції та законів СРСР; вживати необхідних заходів щодо охорони суверенітету СРСР і союзних республік, безпеки і територіальної цілісності країни щодо реалізації принципів національно-державного устрою СРСР; представляти СРСР всередині країни і в міжнародних відносинах; забезпечувати взаємодію найвищих органів державної влади та управління СРСР; подавати З'їздові народних депутатів СРСР щорічні доповіді про становище країни; інформувати Верховну Раду СРСР про найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики СРСР; представляти Верховній Раді СРСР кандидатури на відповідні посади; підписувати закони СРСР; припиняти дію постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР; вести переговори і підписувати міжнародні договори СРСР; нагороджувати орденами і медалями СРСР, присвоювати почесні звання СРСР; вирішувати питання прийняття до громадянства СРСР, виходу з нього і позбавлення радянського громадянства, надання притулку; здійснювати помилування; оголошувати загальну або часткову мобілізацію, а також стан війни в разі воєнного нападу на СРСР і негайно вносити це питання на розгляд Верховної Ради тощо.

Президент був Верховним головнокомандувачем Збройних Сил СРСР і очолював Раду Федерації. При ньому діяла Президентська рада СРСР, завданням якої було вироблення заходів щодо реалізації основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, гарантування безпеки країни. Президент СРСР проводив спільні засідання Ради Федерації та Президентської ради СРСР для розгляду найважливіших питань політики країни, видавав укази, які мали обов'язкову силу на всій території держави.

Президент СРСР користувався правом недоторканності й міг бути зміщений тільки З'їздом народних депутатів СРСР у разі порушення ним Конституції та законів СРСР. Таке рішення мало прийматися не менш як 2/3 голосів від загальної кількості депутатів з ініціативи самого З'їзду або Верховної Ради СРСР з урахуванням висновку Комітету конституційного нагляду СРСР.

Незважаючи на те, що за Законом Президент мав обиратися шляхом референдуму, М. Горбачов та його прибічники фактично пішли на пряме порушення цієї процедурної норми. Вони переконали делегатів у доцільності обрання першого Президента СРСР не всенародним голосуванням, а безпосередньо З'їздом. М. Горбачов поспішав, а принцип законності для нього ніколи не був домінантою у його діяльності.

14 березня З'їзд визначився із кандидатурою на пост Президента СРСР. Була підтримана пропозиція ЦК КПРС. Хоча партія була ослаблена, але вона все ще мала істотний вплив на політичну ситуацію в країні.

Цього ж дня відбулося і голосування із цього питання на З'їзді народних депутатів СРСР. Результати були оголошені 15 березня. За М. Горбачова віддали свої голоси 1 329 депутатів, тобто 59,2 % загальної кількості, проти – 495.

За результатами голосування була прийнята постанова про обрання М. Горбачова Президентом СРСР. Після цього головуєчий на засіданні А. Лук'янов надав слово М. Горбачову для складення присяги.

У залі Кремлівського палацу з'їздів настала тиша. М. Горбачов вийшов до встановленого перед президентською столика з двома мікрофонами. Поклавши руку на текст Конституції СРСР, він виголосив присягу: «Урочисто клянусь вірно служити народам нашої країни, суворо додержуватись Конституції СРСР, гарантувати права і свободи громадян, добросовісно виконувати покладені на мене високі обов'язки Президента СРСР».

Після цього головуєчий на засіданні оголосив, що перший Президент СРСР М. Горбачов вступив на свій пост і надав йому слово для інавгураційної промови. Вона закінчувалася словами: «Нам потрібно відкинути страхи і смутки, здобути віру у свої сили і можливості. А вони у нас величезні. Російський народ і всі народи, які об'єдналися з нами у велику багатонаціональну державу, зуміють відродити свою спільну Батьківщину. І обов'язково досягнуть цього на шляхах перебудови і соціалістичного оновлення».

Церемонія інавгурації М. Горбачова була швидкоплинною і не відзначалася урочистістю. Про це писала газета «Правда» у номері від 16 березня 1990 року. Не були переконливими і заклики Президента СРСР у його інавгураційній промові.

З гостьової ложі Кремлівського палацу з'їздів мені не все було ясно у задумах М. Горбачова та А. Лук'янова. Однак не можна було не помітити, як послідовно вони проводили свій корабель між Сціллою і Харібдою. У результаті М. Горбачов до своєї посади Генерального секретаря ЦК КПРС додав пост Президента СРСР, а А. Лук'янов пересів із крісла заступника Голови у крісло Голови Верховної Ради СРСР.

Здавалося, що цьому злагодженому тандему політиків не загрожують жодні випробування часом. Однак не mine і півтора року, як між ними пробіжить чорна кішка. Гекачепітський путч розведе їх у різні боки. Від дружби до конфронтації у політиці – один крок.

М. Горбачов був першим і останнім Президентом СРСР. Його короткострокова діяльність на цьому посту мала трагічні для СРСР наслідки. Вона проходила в умовах гострої конфронтації політичних сил та боротьби за владу і закінчилася наприкінці 1991 р. повним розвалом СРСР з усіма внутрішніми і зовнішніми наслідками.